

1950-talets ting och minnen

– om dåtidens speglingar i nutid

Kerstin Gunnemark

Institutionen för kulturvetenskaper, Göteborgs universitet

Kerstin.Gunnemark@ethnology.gu.se

Keywords:

Memories,

narratives

dialogs,

museum concept,

material culture

of the 1950s

Abstract

The purpose of this article is to describe the strategies of a small museum which has a focus on narratives and dialogues. Kortedala Museum in Gothenburg was the first museum in Sweden to represent an ordinary home in a modern suburb in the period 1955-1965. Thus, it is not a museum which gives attention to famous neighbours or local historical events. The main purpose is to illustrate the materialisation of the concept of the People's Home, (*folkhemmet* in Swedish), and its realisation in a new built area in the middle of the 20th century. In this respect this small museum emphasizes a national policy which gave many Swedish households the opportunity to live in apartments with modern equipment for the first time in their lives.

The importance of Kortedala Museum is that it responds to the narratives of people who are still living. The objects are 'speaking' to them as reminders of their homes, and the museum is a manifestation of their own cultural heritage. Other visitors who have no memories of the 1950s, but who are interested in design can imagine homemaking and everyday life in the past. In this museum setting the visitors are allowed to open closets, read papers and sit down in the living-room or kitchen to feel the atmosphere of the home, and discuss their reflections of the past in the present with the guides.

Motiven och förutsättningarna för att gestalta och driva ett hemmiljömuseum kan vara mycket varierande. Förkunskaper och resurser skiljer sig åt mellan väletablerade organisationer med anställda museitjänstemän och invånare som i kraft av sina minnen eftersträvar att manifesteras platsens och vardagslivets historia med utgångspunkt från hemmiljögestaltning. Gemensamt för professionella och amatörer är ambitionen att dokumentera, bevara och visa hem som numera tillhör historien eller snart kommer att göra det, miljöer som

knappast kan existera i nutid utan musealt beskydd. Generellt sett kan hemmiljömuseer delas in i två kategorier. Det är dels bevarade hem där ägodelarna tillhört en och samma familj (Meurling 2006), dels konstruktioner av tidstypiska hem (Gunnemark 1998:25ff). Även om hemmiljömuseerna har olika karaktäristika är det betydelsefullt att företrädare för såväl, små som stora, gamla som nyetablerade museer diskuterar och utbyter erfarenheter för att också kunna vidareutveckla museiverksamheten.

Målsättningen med denna artikel är att belysa det *lilla* museets strategier med fokusering på berättelser och dialoger kring 1950-talets ting och tidsanda. Exempelfieringen är hämtad från Sveriges första permanenta lägenhetsmuseum återspeglade ett tidstypiskt hem i en nybyggd folkhemsstadsdel under åren 1955–1965. Museet drivs av en ideell förening och i detta sammanhang problematiseras hur invånares engagemang och minnesbearbetning har influerat gestaltningen och stärkt deras delaktighet i den fortlöpande driften. Vidare framhålls hur guiders och besökares minnen integreras i en museiverksamhet där förförståelsen inte är knuten till givna kronologier utan ting och berättande är situationellt sammanlänkade.

Kortedala Museums historia härrör från ett tvärvetenskapligt stadsdelsförnyelseprojekt där fokus inledningsvis låg på nutid och framtid. Min uppgift som etnolog var att intervjua invånare om hur de i mitten av 1980-talet såg på sin stadsdel och vilka förväntningar de hade inför framtiden. Det tycktes då otänkbart för informanterna att förklara kvarboendets betydelse, för en intervjuare som saknade kännedom om området, utan att också återberätta minnena från inflyttningen till den moderna mönsterstadsdelen under 1950-talet. Efter ett års intervjuande bestämde jag mig därför för att ändra metodik. Målsättningen blev att med fokusering på 50-talet få ökade insikter om hur minnena påverkat attityder och dagsaktuella värderingar kring bevarande och förnyelse av stadsdelslivet och miljön (Gunnemark 1998:33ff).

Det är inte min avsikt att referera till alla aspekter av den forskning jag bedrivit om upplevelser av vardagslivet i folkhemmet, fokuseringen ligger här på mina deltagarobservationer beträffande etablerings-

processen och driften av Kortedala Museum, vilket var anledningen till att jag inbjöds att föreläsa på konferensen "Hjem på museum" och skriva denna artikel. Jag har också i flera andra sammanhang, i möten med museitjänstemän fått förfrågningar om Kortedala Museum. Hur kan detta lilla museum göra sig gällande i ett nationellt sammanhang? Varför lockar detta museum besökare som inte har för vana att bevista kulturhistoriska institutioner? Samtidigt bör understrykas att konceptet för Kortedala Museum också har referenspunkter till hembygds museer, men det speglar en tid som när det invigdes 1995 inte hade någon motsvarighet i Sverige. Det är *inte* heller ett hembygds museum som uppmärksammar lokalhistoriska händelser eller personligheter. Kortedala Museum kan karaktäriseras som ett specialmuseum, i en lokal miljö, reflekterande hur ett nationellt folkhems ideologiskt projekt omsattes i svenska familjers vardagsliv.

I skärningspunkten mellan nationellt och lokalt

Benämningarna nationellt och lokalt museum belyser vanligen skilda uppdrag och ägarförhållanden. Ett statligt museum som exempelvis Nordiska Museet förvaltar ett nationellt uppdrag; kommunalägda Göteborgs Stadsmuseum ett lokalt. Vid en jämförelse mellan dessa två museer framstår dock likheterna som mer påtagliga än skillnaderna. Två kulturhistoriska institutioner som utvecklas mot bakgrund av gemensamma museiideologiska strävanden. Ett lokalt museum behöver varken vara litet eller strikt fokuserat på lokala förhållanden. Vanligen är målsättningen att relatera olika företeelser till det lokala rummet. Ett exempel är Göteborgs Stadsmuseums samling av ostindiskt porslin. Det tillverkades i Kina,

skeppades till Göteborg, för att merparten skulle säljas vidare på export. Följaktligen uppmärksammar Göteborgs Stadsmuseum som är inrymt i Svenska Ostindiska kompaniets lokaler dess verksamhet, men handeln hade framför allt betydelse på nationalekonomisk nivå (Söderpalm 2000: 13). Begreppet lokalt museum innefattar ett vitt spektra av museala koncept.

... from large city history museums such as the Museu d'Història de la Ciutat in Barcelona, The Museum of London or the Museum of the City of New York, to tiny local museums. Some, particularly city museums, are founded publicly; small local museums such as those in many towns and cities in the USA may be set up and operated by societies or individuals (Keene 2005:16f).

Även om museernas status och legitimitet skiljer sig åt beroende på om de är nationella eller lokala; drivs professionellt eller ideellt, finns det all anledning att fästa uppmärksamhet på olika museala koncept och hur stora och små museum kan utbyta erfarenheter och inspirera varandra. Därmed inte sagt att det som är genomförbart på ett litet museum med nödvändighet är framgångsrecept för ett större. Även mindre museer har sina specifika förutsättningar och problem. Att en grupp volontärer på ett ambitiöst vis etablerar ett nytt lokalt museum är inte liktydigt med att de har förmåga eller intresse av att driva museet på ett föredömligt vis (Keene 2005:131).

Jag finner det otidsenligt i nutidens senmoderna era att plädera för ökad distansering mellan nationella och lokala perspektiv; professionella och ideella museala insatser. Numera är inte frågeställningen avgränsad till huruvida volontärernas kunskapsnivå är tillräcklig, utan det handlar i

vidare mening om samhällsförändring som påverkar museibesökarnas förväntningar.

Ett sätt att förstå utvecklingen är att det offentliga krympt samman till förmån för det privata. Ett annat att det är det privata som har krympt, och att det som tidigare rymdes däri nu tagits i anspråk, rentav invaderats, av det offentliga. (Johansson & Londos 2006:35)

I mångt och mycket handlar det om att konsumtionen av historiska upplevelser inte enbart är relaterade till museala samlingar och detta påverkar museibesökarnas positionering och aktörsutrymme. Historien kan levandegöras på många olika vis, av såväl volontärer som museipedagoger (Cassel 2001:53). Den ena gruppens kompetens utesluter inte den andras, utan bör fungera som komplement till varandra. Om det hegemoniska betraktelsesättet mellan dessa kompetenser minimeras ökar kulturarvssektorns kapacitet i enlighet med etnolog Karin Lindvalls vision om att ge kulturhistorisk intresserade utökade möjligheter

att resa i tiden mer som antropologer än som turister, att skapa oss förståelse och perspektiv på samtiden mer än identifikationsobjekt (1999:165).

Därmed blir inte heller lokala museums verksamhet bara en angelägenhet för ortsbor utan kan också vara angelägna arenor för personer som varken har rötter i den lokala miljön eller egna minnen förknippade till det som förevisas.

Ur etnologiskt perspektiv är det inte särskilt utmanande att levandegörandet av en utställning gestaltas kring en eller flera individuella levnadsöden, oavsett om guiden återberättar egna minnen eller refererar till andra personers självbiografiska berätt-

telser. Metodiken behöver inte nödvändigtvis leda till att åhörarna identifierar sig med berättaren, men ger dem ökade insikter om människors vardagsliv förr och nu. Och det är inte enbart etnologer som hävdar betydelsen av att framhålla det individuella i historieförmedlingen.

Det personliga blir intressant därför att det unika är det som vi har gemensamt med andra människor. (Ambjörnsson, Ringby, Åkerman 1997:9).

Men det är möjligt att etnologer fäst särskild uppmärksamheten på samspelet mellan offentliga och individuella berättelser. I alla fall konstaterar etnologen Lars-Eric Jönsson att forskningsproduktionen är snedvriden i detta avseende.

Att det finns samspel mellan offentliga berättelser och individuella är uppenbart, men forskning om kulturarv och historiebruk har med stor kraft koncentrerats till vad som skulle kunna benämnas den offentliga produktionen. ... Hur människor gör när de utövar sin allas rätt till kulturarv väntar ännu på sina undersökningar. (Jönsson 2008:273)

En frågeställning som infinner sig är om hegemoniska perspektiv inom forskarsamhället bidragit till att ge mindre uppmärksamhet åt detta fält eller om verksamhet av detta slag sällan blivit omskriven. Ett intressant exempel som jag gärna framhåller är Dolores Haydens bok "Power of Place. Urban Landscapes as Public History" (1995). I denna studie betonas bland annat en svart kvinnas levnadsberättelse som också visar på skärningspunkter mellan lokalt och nationellt samhällsliv i USA.

Folkhemmet och välfärdssamhället

Även om den socialdemokratiska ledaren Per Albin Hansson inte var den förste som använde sig av folkhemsbegreppet är hans formulering i en riksdagsdebatt 1928 den mest välkända. Då uttalade han en rättfärdighetsvision för framtidssamhället (Larsson 1994:110f). Det skulle dock dröja till 1946 innan Sveriges riksdag kunde fatta beslut om en ny bostadspolitik som syftade till att ge *hela* svenska folket goda och hygieniska bostäder (Rudberg 1992:25). Tidigare satsningar gällde enbart kategoribostäder till mindre bemedlade. Under en tjugooårsperiod 1946–1964 uppfördes 900 000 bostäder runt om i Sverige och de nybyggda områdena, som var ett tydligt uttryck för välfärdspolitikens materialisering, har kommit att kallas folkhemsstadsdelar. De utgör cirka 25 % av bostadsbeståndet i Sverige numera (Rudberg 1992:7).

Stockholmsstadsdelen Vällingby fick redan under 1950-talet nationell status

En av 1950-talets nybyggarg familjer (foto, privat ägo)

som representant för svensk välfärdspolitik. Speciella värdinnor kallade "Fröken Vällingby" tog emot besökare från när och fjärran. Det var inte enbart stockholmare och turister utan även utländska politiker och journalister (Sax 1998:75f). Kortedala, sju kilometer från Göteborgs centrum, etablerades några få år efter Vällingby och blev inte lika uppmärksammat i pressen, även om de modernistiska trekantiga höghusen beundrades av många och den konsekventa grannskapsplaneringen blev förebild för andra bostadsområden i landet (Caldenby 2004:182, 211f). I mitten av 1950-talet var Kortedala Sveriges största byggarbetsplats och där uppfördes cirka 8 000 bostäder fördelade på flerfamiljshus, radhus och villor. Stadsdelen planerades för 18 000 invånare, men kom att bebos av cirka 28 000 personer när den var som störst 1965. Sedan minskade invånareantalet och barnfamiljerna är inte längre lika dominerande hushållskategori som under nybyggarperioden fram till 1965 (Gunnemark 1998:121).

Innan 50-talets retrovåg var etablerad

Ett sätt att skapa en plattform för återkommande diskussioner, om stadslivet förr och nu, är att starta skrivarcirklar. Jag inviterade kvinnor som varit småbarnsmammor under Kortedalas nybyggartid till den första skrivarcirkeln mot bakgrund av att folkhemstadsdelar i stor utsträckning planerades med utgångspunkt från hemmafruns vardagsliv (Rudberg 1992). Den andra cirkeln vände sig till yngre kvinnor. Målgruppen var 1950-talets flickor och tonåringstjejer som valt att bo kvar eller flyttat tillbaka till stadsdelen i vuxen ålder. Deltagarna i skrivarcirkelarna fick till uppgift att skriva självbiografiska berättelser som de läste upp eller återberättade vid mötena.

Därmed kom alla att leta efter individuella minnesbilder och sätta dem på pränt, parallellt med att de lärde känna varandra genom berättelserna. På så vis blev det uppenbart för kvinnorna i respektive grupp att de delade generationsspecifika minnen samtidigt som var och en också förmedlade personliga erfarenheter. I mångt och mycket var detta en upptäcktsfärd i det egna vardagslivets historia som tillhörde moderniteten. Då under 1980-talet hade inte 1950-talet erhållit kulturhistorisk legitimitet i Sverige. Allmänt sett betraktades 50-talet som ointressant, halvgammalt och trist. De omtolkningar som skett under 1970-talet av 50-talet resulterade i en rad fördömanden som innebar att under 1980-talet var 50-talet osynliggjort och i stort sett glömt (Gunnemark 2006:213). Ifrågasättandet gällde materiella och immateriella planeringsutopier, den sociala ingenjörskonstens tillkortakommanden (Arnstberg 1987). Många ansåg också att det som förknippades med moderniteten efter andra världskriget inte kunde relateras till kulturhistoria. Under 1950-talet när välfärdssamhället konkretiserades kom allt fler att anamma den retorik som innebar ett avståndstagande till historien. Det historiska hade inget egenvärde i nutid, annat än som kontrast mellan dåtidens elände och nutidens framsteg (jfr Lowenthal 1998).

Deltagare från de båda skrivarcirkelarna träffades och fann att de delade på lokalhistoriska referensramar. De började mötas på eget initiativ och kom fram till att de borde starta en stadsdelsförening "Kvinnor i Kortedala" (KIK). När ett urval av kvinnornas berättelser publicerades i en populärvetenskaplig skrift "Våra liv i Kortedala" (Gunnemark 1991) var deras förväntningar inte särskilt stora angående andras intresse för 50-talets vardagsliv och de trodde inte heller att personer utan knytning till

Kortedala skulle läsa boken. Men via engagemang i bokförsäljningen vid olika stadsdelsarrangemang och kundernas berättelser från 50-talet blev medlemmarna i KIK allt mer övertygande om att deras idé om ett 50-tals museum borde förverkligas. Arbetet inleddes med en ny skrivarcirkel för kvinnor i två generationer. Då de första cirkelarna betonat umgänget i stadsdelen kom denna att utgå från 50-talets ting. Metodiken gick ut på att beskriva ting man minns från vardagslivet med tonvikt på hemmet. Särskilt uppmärksammades föremålskontexter med referens till känslor och upplevelser. Därefter arrangerades en studiecirkel kallad "Kortedala stadsdelsmuseum – folkhemmets byggande". I detta sammanhang relaterades det lokala rummet till det nationella folkhemsprojektet. Studiecirkelns målsättning var att deltagarna skulle relatera sina egna minnen och förståelse av 50-talets Kortedala till det nationella välfärdsprojektet med särskild betoning på planeringsideal och heminredning.

När KIK:s medlemmar uppvaktade bostadsförvaltare och lanserade museiprojektet möttes de av skepsis. Det var uppenbart att i ett skede, när många 50-talsfastigheter genomgick kraftiga ombyggnader, var det märkligt att samtidigt betrakta bostadsstandarden som kulturhistoriskt värdefull i en av dem. Jag har i avhandlingen "Hembygd i storstad" närmare beskrivit skälen till att invitera män och bilda en ny förening för att uppnå legitimitet kring museiprojektet (Gunnemark 1998:255ff). Kortedala Museiförening (KMF) startade 1994 och fick relativt snabbt omkring hundra medlemmar.

Idén med att förverkliga ett museum handlade i första hand om att *skapa en miljö som inbjöd till samtal*, där initiativtagarna kunde förmedla de kvalitativa värden som de själva upplevt när de medverkat i

skrivarcirkelarna. Etnologer brukar framhålla att de inte studerar föremålen för dess egen skull utan för att nå förståelser om skilda sociala gruppers levnadsvillkor under olika epoker.

Föremålet tjänar alltså inte bara som utgångspunkt för fortsatt utveckling utan svarar också mot vårt behov av att gripa tillbaka och revitalisera. (Bringéus 1990:20)

För cirkeldeltagarna som var noviser inom det museala fältet var det en självklarhet. Visserligen hade de plockat fram sparade 50-tals ting som skänktes till museet, men engagemanget låg framförallt i målsättningen att återberätta minnen. Tillåta att besökarna går in i lägenhetsmuseet, öppnar skåp och lådor och själva via tingen når sina personliga minnen. Även om en och annan bok och TV-program uppmärksammat 50-talet i början av 1990-talet var inte den retrospektiva så kallade 50-tals retrovågen etablerad då (Gunnemark 2006:212ff). Förväntningarna var främst inriktade på att personer med egna minnen från 50-talet skulle uppsöka Kortedala Museum. Tingen betraktades som hjälpmedel för att stimulera minnesprocesser och samtal.

Museigestaltning och empowerment

Jag var ledare för skrivar- och studiecirkel och kom att bli museets mentor under etableringsfasen. Min uppgift blev att bistå KMF:s medlemmar med etnologisk sakkunskap och att följa uppbyggnadsarbetet som ett led i initiativtagarnas ambitioner att stärka stadsdelslivet. Jag klargjorde från början att jag inte ämnade axla någon ledande roll i den kommande driften, men avsåg att delta som en aktiv föreningsmedlem. Sedan starten 1994 har jag innehaft en

suppleantplats i KMF:s styrelse och företrädesvis guidat svenska och internationella studenter i museet. Min strategi gick dels ut på att inte knyta upp min fritid i alltför hög utsträckning, dels att befrämja en organisationsform med förankring i en kollektiv struktur. Museets framtid skulle så att säga inte vara avhängigt mitt eller någon annan persons engagemang.

I gestaltungsarbetet värnade jag om allas delaktighet. Tillvägagångssättet som präglade skrivarcirkelmötena hade en för KIK:s medlemmar välkänd struktur. Alla kom till tals, även om mötestidens begränsning inte tillät att samtliga fick lika stort utrymme vid varje tillfälle var deltagarna medvetna om att det jämnade ut sig under loppet av ett par, tre möten. Nu när mängder av beslut skulle fattas om vilka ting som skulle bli museiföremål skolades också nya manliga medlemmar i KMF in i denna arbetsgång. Givetvis fanns det eldsjälar som stimulerade andra att fullfölja uppgiften och pensionärer hade bättre förutsättningar att lägga ner tid på gestaltningen än förvärvsarbetande, men det väsentliga var att skrivarcirkelarna givet en förförståelse om att var och en har sin historia att berätta. Deltagarna visade varandra respekt utifrån perspektivet att varje individ är expert på sitt eget liv. Ståndpunkten var särskilt betydelsefull när det *inte* var fråga om att rekonstruera ett specifikt hem, istället byggde konstruktionsarbetet på många medlemmars berättelser och minnen. Även om detaljplaneringen gjordes under relativt kort tid hösten 1994 hade museiprojektet vuxit fram under flera års tid. Initiativtagarna hade redan tidigare genomgått minnesbearbetningsprocesser och hunnit reflektera över såväl sina egna som andras minnen. Därmed kom också gestaltungsarbetet att genomföras på ett förvånansvärt konfliktfritt och smidigt vis. Alla var också

eniga om policyn att föremålen inte enbart skulle registreras utan också i möjligaste mån dokumenteras med minnesberättelser.

Empowerment-processen gick hand i hand med museigestaltningen. Denna process som ibland omtalas som emancipatorisk inom ramen för amatörers delaktighet i forskningscirklar, fokusgrupper eller andra till skrivarcirklar närbesläktade arbetsformer. Deltagarna tillägnar sig inte enbart kunskaper utan stärker också sitt engagemang och självförtroende (Starrin 1997, Leffler 2006). Entusiasmen var stor bland de kvinnor och män som inredde museet. Det innebar ett tydligt steg i en empowerment process för dessa invånare från arbetar- och lägre medelklass (jfr Starrin 1997). Deras självförtroende stärktes, när de lyckas få ett hyreskontrakt och tillsammans skapade något så unikt som det *första* permanenta lägenhetsmuseet i Sverige speglade hur en ung barnfamilj bodde i två rum och kök, i nybyggt folkhemsområde 1955-1965. Alla aktiva, ett tjugotal personer, kände också tillit till kollektivets förmåga att skapa och driva museet. Det var stimulerande att vara delaktig i gestaltungsarbetet och en av de manliga medlemmarna organiserade guideträning. Alla fick i uppdrag att välja ut några föremål som de gärna ville berätta om med referenser till egna minnen och erfarenheter. Guideuppdraget har aldrig varit begränsat till en konstant förutbestämd narrativ. Endast några punkter som beskriver museets tillkomsthistoria ingår i den gemensamma guiderepertoaren. Att träna sig i att tala inför publik blev ytterligare ett inslag i empowerment-processen, men det som framför allt stärkte känsla av delaktighet inför den kommande museidriften var uppmaningen att bidra med *individuella* minnen. I Kortedala Museum har förmedling av faktauppgifter om 50-talets hemin-

Museiföremålen registreras och blir utgångspunkt för dialoger mellan guider och besökare. (Foto: Bert Claeson, 2008)

redning och design en underordnad position i jämförelse med guidernas egna minnen från och reflektioner över 50-talet.

När vardagslivet i folkhemmets stadsdelar problematiseras ur genusperspektiv framträder olika positioner. De unga mödrarna var företrädesvis hemmafruar under 1950-talet och vistades mycket mer i stadsdelen än deras makar som vanligtvis arbetade i andra delar av staden 5 1/2 dag i veckan (Gunnemark 1998:103ff). Givetvis påverkar dessa erfarenheter deras minnesproduktion idag. Samtidigt skall understrykas att för såväl kvinnor som män var inflyttning till nya moderna stadsdelar mycket efterlängttade. Många unga par såg det som ett gemensamt familjeprojekt att inreda sitt nya hem, vilket ofta var det första gemensamma. Att sedan kvinnorna i egenskap av hemmafruar var de som skötte hemsysslorna motverkade inte männens stolthet för hemmet. När manliga och kvinnliga guider berättar sina minnen fram-

kommer inga klara skiljelinjer mellan olika kategorier av artefakter som de omnämner, däremot om och hur de använde och skötte dem. Engagemanget för Kortedala Museum är idag minst lika stort bland manliga som kvinnliga guider. Samtidigt vill jag påminna om att det initialt var kvinnornas idé. Deras poäng, med att förmedla berättelser om vardagslivet när folkhemsstadsdelarna var nya och moderna, har de sedan mitten av 1990-talet delat med männen. Jag har tidigare utifrån ett genusperspektiv diskuterat orsakerna till kvinnornas strategier för att få museet etablerat genom att engagera män (Gunnemark 1998:261ff). I detta sammanhang vill jag framhålla stegen i empowerment-processen för kvinnorna som varit med i skrivarcirkelarna och alltjämt är engagerade i Kortedala Museum. Kvinnorna tog det *första* steget i samband med publiceringen av självbiografiska berättelser, det *andra* när de tillsammans med manliga invånare gestaltade Kortedala Museum, det *tredje*

upplevde kvinnliga och manliga guider i mötet med museibesökarna och det *ffärde* i kontakten med journalister och professionella museitjänstemän. Därmed har guider-na gjort många nya erfarenheter, som de aldrig haft möjlighet till tidigare vilket påverkat deras identitet och stärkt det lokal-historiska engagemanget utifrån insikter om Kortedalas plats i förverkligandet av den nationella folkhemsvisionen.

Memorerade minnen

Minnen är mer eller mindre lättillgängliga. Vissa minnen kräver inte så mycket efter-tanke för att de skall framträda på ett tyd-ligt sätt. Händelser som av olika skäl etsats sig fast i minnet är ofta förknippade med känsloupplevelser. Det kan handla om såväl drömmars uppfyllelse och gemenskap som besvikelser, avundsjuka och sorg. Den som tittar i livets backspegel kan utan större svå-righet hitta ett antal händelser som marke-rar vändpunkter i livet eller som på annat sätt gjort starka intryck (Arvidsson 1998: 61). Ytterligare orsaker till varför man minns vissa tillfällen kan vara memorering. Att individen har återkommit i sina tankar till dessa händelser och hållit minnena vid liv. En del minnen blir också omtalade. Inte sällan utvecklas en bestämd narrativ kring minnesbilden som traderas vid olika tillfällen (Nordström 2002:45f). Minnena kan även befästas med begrepp och metafor-er. Exempelvis talade kortedalaborna om att de kom till "paradiset" eller "himmelri-cket", när de flyttade till den högmoderna stadsdelen. Metaforerna var riksbekanta under folkhemsepoken och används fortfa-rande av nybyggargenerationen med refe-rens till många folkhemsområden i Sverige (Gunnemark 1998:67ff).

För att nå andra minnen krävs mer tid och eftertanke. Ett tillvägagångssätt är att

bläddra i fotoalbum, titta på diabilder eller familjefilmer. Frågan är dock vilka tillfällen som blivit dokumenterade med kamerans hjälp. Inför publiceringen av "Våra liv i Kortedala" gjordes ett bildupprop, men bara undantagsvis hade stadsdelsbor avfo-tograferat vardagslivet där. I familjealbu-men presenterades semesterresor, julmidda-gar och födelsedagsfirande som i stor utsträckning återgav andra platser. Även om sommarklänningar och finkostymer fanns med på bild innebar de frusna ögon-blick kameralinsen fångat vanligen associa-tiva begränsningar. Beträktandet låstes vid bildens representationer. Genom att leta i källarskrubbar och vindförråd, ta i tingen, vrida och vända på dem, känna dess lukt och vikt tonade ofta helt andra minnen fram. Att söka efter minnen bland fotogra-fier eller ting utesluter inte vartannat. Men poängen är att olika tillvägagångssätt styr associationer och länkarna till de personliga minnena på skilda vis.

Efter årtal i glömskans garderob

När kvinnorna i skrivarcirklarna skulle beskriva färger och mönster på textilier, prydnads- och bruksföremål, sökte de rätt på det som sparats. Ytterst få saker har använts kontinuerligt sedan 1950-talet. Hemmen har successivt förnyats. En bit in på 60-talet var det många hyresgäster som skaffade sommarstuga. Då plockades 50-talsprylarna dit och ting i modernare stil införskaffades till lägenheten i staden. Med åren byggdes sommarstugorna ut och möblemang och lösöre förnyades även där. Förändringarna innebar att mycket av 50-talets rekvisita blev kasserad, medan ett och annat stoppades undan i förrådsutrymmen. Att efter flera år återse ting man en gång varit fäst vid kan vara omtumlande. Den första reaktionen är kanske inte så positiv

som man föreställt sig. Tingen är mer blekta och slitna än vad som framgått i minnesbilden från tiden då de var nyinköpta. Med utgångspunkt från dagens stilpreferenser kan de också få ett löjes skimmer över sig. Det är tydligt att tingen också har biografier relaterat till resor i tid och rum. Orvar Löfgren har i flera olika studier belyst tingens omladdningar i olika tidskontexter och materialitetens åldrande (se exempelvis Löfgren 1990, 2005). Från att ha varit nya och moderna, blir de halvgamla och passé, för att eventuellt senare få kulturhistoriskt status. Tingen i Kortedala Museum har genomgått denna resa som i sig innebär en rad omtolkningar. Exempelvis ingav den hemmasydda klänningen ägarinnan en känsla av stolthet, när hon sytt den själv under 50-talet på nyinköpt zig-zag symaskin. Hon var ekonomisk och modemedveten. Sen på 70-talet tog hon avstånd från all hemsömnad som då ansågs vara tidsslöseri, samtidigt som hon tyckte att konfektionssytt hade snyggare sömmar och passform. Klänningen når sin renässans under 90-talet i likhet med många andra ting. Inte för att de används på samma sätt som på 50-talet, utan för att de har symbolvärde för dess ägare över en förgången tid. Tingen talar till betraktaren och säger så mycket mer än vad som går att utläsa av dess färg, form och slitage.

Minnesbearbetning innebär reflexion över ting och händelser. Inledningsvis är det vanligt att dagens värderingar appliceras på gårdagens. Den som är intresserad av att nå sina minnen från en tidigare epok väver successivt samman minnesfragment från en rad fristående händelser som tillsammans skapar tolkningsramar av levnadsvillkor och tidsanda (Gunnemark 2004:106ff). Återberättande av minnen, självbiografiskt skrivande och diskussioner med andra underlättar processen att nå

insikter om en annan tid, för att också kunna distansera sig till nutiden. Det är inte fråga om att i reaktionär mening återgå till det förflutnas värderingar, utan på ett abstrakt plan göra jämförelser mellan dåtid och nutid. I den senmoderna era som vi nu lever i har tron på modernitetens ständiga utvecklingspotentialer brutits. Inte minst var systemskiftet under 1990-talet inom svensk politik en konkretisering av förändring (Berg & Sunnemark 2006). För många har det därför blivit angeläget att blicka bakåt. Att reflektera över de visioner som formulerades och materialiserades, när välfärdssamhället danades i förhållande till dagens svenska samhälle med segregation och ökade klassklyftor.

1950-talet av idag

Hur välbevarad en amerikansk bil från 50-talet än må vara eller hur tekniskt fulländad ett rekonstruerat hem än är, kan aldrig materialiteten till fullo förmedla hur det var då. Givetvis är det också en konsekvens av att, då som nu, finns det olika uppfattningar om 50-talet. Kortedala Museum invigdes 1995, när 50-talsretron började bäras upp av ungdomar som inredde sina studentlyor med loppmarknadsfynd i 50-talsdesign. Museet fick därmed redan från starten många besökare som saknade egna minnen från den aktuella tiden 1955–1965. Ungdomarnas intresse fokuserades främst på det modernistiska formspråk som lanserades under senare delen av 50-talet. Designen var lätt att identifiera på loppmarknader och i secondhandbutiker som då höll beskedliga prisnivåer. Andra med stort intresse för rockmusik och 50-talsbilar sökte sig också till museet för att vidga sin förståelse av denna tid.

I jämförelse med mångtydigheten i minnesbilderna är 50-talsretron snävt

avgränsad. Det som idag anses vara tidstypisk utgör ett mindre urval av vad hushållen använde då. Att det framför allt var unga nygifta par som köpte moderna möbler, med mera är inte märkligt i sig. Retrovågen betonar ett modernistiskt formspråk som främst präglade nyinredda över medelklasshem, medan lägre medelklass och arbetare bejakade stilblandning i större utsträckning. Dels var det en resursfråga, dels att den sparsmakade designens exklusivitet inte anammades av alla fullt ut. Många ansåg att det var tillräckligt att ha gardiner i kontrastrika färger, asymmetriskt formade prydnadssaker samt köksföremål i plast och rostfritt med moderna detaljer (Gunnemark 1998: 231ff).

Att retrovågens historieskrivning är selektiv kan relateras till vad dagens unga återbrukare av 50-talets materialitet förväntas efterfråga. Det handlar också om vad kundkretsen känner igen. Alla ting från 50-talet har inte stigit i pris under de sista tio åren. Bara ett begränsat urval av 50-talets artister och låtar som hörs i radio och TV numera. I nyutgivna böcker och tidningar beskrivs främst 50-talets designers, arkitekters och konstnärers produkter och arbetsliv. På motsvarande vis har akademiska studier om 50-talet företrädesvis betonat diskursiva perspektiv och sociala förhållanden. Upplevelser av materialitetens positioner i vardagslivet, med minnen och förståelser av dem idag, har dock börjat uppmärksammas mer och mer. Exempelvis kan ett par etnologiska studier nämnas: Carina Sjöholms avhandling om biografer och film (2003) samt Jochum Stattins bok om hobbyentusiaster (2007).

En nationell berättartävling kallad "Jag minns mitt 50-tal" arrangerades vintern 2004–2005. Deltagarna inspirerades att återge händelser och miljöer med beskrivningar av föremål, kläder, musik, med mera som också ingick i minnesbilderna. Ett

urval av bidragen är publicerade i "Ung på 50-talet, om förälskelser, mode och boende i en brytningstid" (Gunnemark 2006). Berättelserna visar på en större variation än vad 50-talsretro i allmänhet förmedlar. Utifrån minnesbildernas perspektiv råder det ingen tvekan om att 1950-talet var en brytningstid i Sverige, där traditionellt och modernt existerade sida vid sida. "Den tiden behöver därför inte beskrivas genom att sättas mot en annan tid, utan det går utmärkt att sätta olika sidor och upplevelser bredvid varandra för att visa på komplexiteten. Det var både och." (Sjöholm 2003:240) I ideologisk mening hade moderniseringen av svenska samhället skisserats tidigare, men det egentliga förverkligandet genomfördes under 50-talet, dock inte i den utsträckning som medborgarna hoppas på. Resurserna räckte exempelvis inte till att bygga bort bostadsbristen. Många hushåll bodde fortfarande trångt och omodernt. På motsvarande vis anammades inte moderna uppfostringsideal och andra nymodigheter av alla samtidigt. Under denna brytningstid rådde ovisshet om vilka värden som skulle vara gångbara i framtiden och en del höll sig avvaktande inför det nya (Gunnemark 2006:195f). Numera sitter vi med facit i hand. Vi vet vad som hände sen. Vilka trender och värderingar som kom att bli etablerade. Men då under 50-talet, när framtidstron var stark, var det ändå ovisst hur framtiden skulle gestalta sig. I efterhand kan det förefalla som om man borde ha förutsett hur det skulle bli. För den som ägnat sig åt minnesbearbetning är det mindre problematiskt att medge att åsikter och synsätt förändrats. Exempelvis kan en och annan erkänna att Elvis Presley var en av många nya artister som de knappast trodde skulle få en plats i den kommande historieskrivningen (Gunnemark 2006:67f).

Arvet från skrivarcirklarna

Målsättningen med Kortedala Museum var att konstruera ett komplett hem. Gestaltningen har utgått från hur par i 20- och 30-årsåldern tillhörande arbetar- och lägre medelklass vanligen inredde sina lägenheter i svenska folkhemsstadsdelar. I Kortedala, som i dåtidens perspektiv var högmodernt, bestod hälften av lägenheterna av tvårummare, en tredjedel hade tre rum och övriga var företrädesvis större. Lägenhetsytorna var små. Museilägenheten består av två rum och kök på 53 kvm, vilket också var standard för de minsta tre-rummarna. Många lämnade omoderna ettor i innerstaden och fick äntligen efter flera år i bostadskön en modern och mer funktionell lägenhet. Det som de flesta uppskattade allra mest var tillgången till ett eget badrum med badkar (Gunnemark 1998:62ff).

Det *lilla* museets strategi är att inbjuda besökarna till samtal genom vistelse i museimiljön. I museet existerar inga avskärmningar. Det är tillåtet att sätta sig på stolar, öppna skåp och lådor, plocka fram saker, vända och vrida på dem. Besökarna får läsa i böcker och bläddra i tidningar. Ända begränsningen gäller kläderna som guiderna tar fram med tunna vantar på händerna. I det kompletta museihemmet behöver ingen gissa sig till vad som borde finnas i garderober och köksskåp. Detta är särskilt viktigt för personer som inte har några egna minnen från denna typ av hem, men också angeläget för andra. Tingen i badrumsskåp och byrålådor är väl så goda hjälpmedel, som mer framträdande möbler och lampor, i jakten på minnena.

I detta hem finns inga museala texter om föremålen, dels för att det skulle påverka hemmiljöatmosfären negativt, dels för att detta inte är ett designmuseum som förmedlar formgivarnas historia. I stället är det

konsumentspektivet som betonas och då ingår också några föremål som är tillverkade före 1955. Alla hade ju med sig något i flyttlasset till stadsdelen även om det mesta köptes nytt. Vanligen kommer besökaren tillsammans med ett par vänner eller någon släkting. De brukar föra en ständig dialog med varandra om många av de ting de iakttar. Ibland tillfrågas guiderna som experter och det blir inledning till en diskussion. I andra fall tar guiden initiativet och berättar egna minnen som i sin tur leder till utväxling av minnesbilder mellan besökare och guiden. Inte sällan blir det längre samtal vid köksbordet eller soffgruppen, där guiden i allt högre utsträckning intar lyssnarens roll. Det förekommer också till och från att besökare som är obekanta för varandra börjar diskutera.

Det finns ingen given strategi för hur besökaren skall förflytta sig mellan olika rum eller förväntan på att samtliga 1700 inventarier skall uppmärksammas. Istället går museikonceptet ut på att besökaren reagerar på det hon känner igen eller förundras över. Utgångspunkten är att berättandet om vardagslivet i svenska folkhemstadsdelar inte med nödvändighet behöver börja med stadsplansvisioner eller när den första byggstenen lades för att så småningom nå

Vänner och släktingar besöker gärna Kortedala Museum för att återuppleva gemensamma minnen och fira födelsedagar. (Foto: Bert Claeson, 2002)

fram till vardagslivets små trivialiteter som papiljotter och Brylcreme. Här finns ingen given tågordning för samtalen, men dialoger som börjar kring rostfria karotter eller broderade kuddar kan föras vidare till ämnen utanför museilägenhetens väggar, om tidsandan på nationell eller internationell nivå, då och nu.

Självklart har guiderna, som varit med under flera år, utvecklat sina guiderepertorarer. Samtidigt säger många av dem att den stora behållningen med att vara guide är just att få ta del av besökarnas berättelser. Guiden vet inte inför en söndags- eller gruppvisning vid annan tidpunkt vad som kommer att berättas. Det är också en utmaning att möta besökare som betraktar 50-talet från olika utgångspunkter; minnen med såväl positiva som negativa förtecken; 70-talets fördömande eller retrovågens entusiasm. I det *lilla* museet finns det *stort* utrymme för samtal om 50-talet. Besöksdialogerna kan i likhet med andra minnesberättelser som involverar ting analyseras som aktörsnätverk (Gunnemark 2008). När subjekt och objekt interagerar i en situation kallas de av Bruno Latour för aktanter (Latour 1999). Med aktantbegreppet belyses beroendeförhållanden mellan ting och människa. Museibesökaren formulerar sina berättelser i tillfällig integration med föremål som aktualiserar minnen. Därmed har såväl berättaren som materialiteten agens och ingår i ett aktörsnätverk. Guider och besökare minns via tingen många olika händelser, upplevelser och känslor. Genom att inte formera förståelsen av Kortedala Museum till *en* narrativ skapas en plattform för många fristående berättelser baserade på situationellt formerade aktörsnätverk, kring minnen och ting. Häri ligger strategin för att levandegöra detta *lilla* hemmiljömuseum. Besökarna inbjuds till att vara delaktiga och spontant uttrycka

situationellt betingade minnesberättelser.

Intresserade, med eller utan anknytning till Kortedala, är välkomna att bli medlemmar i KMF. Bland medlemmarna rekryteras guider. I guideuppdraget ingår en söndagsvisning per månad och gruppvisningar vid andra tillfällen. Guiderna turas om att marknadsföra museet vid olika evenemang i Göteborg. De träffas också regelbundet på gemensamma möten för informationsutbyte och umgänge. Årligen anordnas studiebesök på andra museer och kulturhistoriska miljöer för guiderna som en bonus för frivilligt arbete. Medlemsmöten för samtliga medlemmar arrangeras två gånger om året. En medlem ansvarar för hemsidans design med adress www.kortedala.museum och numera finns både engelska och tyska texter där, då antalet utländska besökare blivit allt fler under senare år. Journalisters intresse för att göra tidningsreportage, radio- och TV-program bidrar också till marknadsföringen i likhet med museets broschyr som delas ut i olika sammanhang (Gunnemark 2005). Genom TV-serien "Otroligt antikt" 2006, med Kortedala Museum som ett stående inslag i tio program, blev detta lilla museum bekräftat på den nationella museikartan.

Kortedala Museum hade aldrig blivit etablerat utan berättelserna. Däri ligger arvet från skrivarcirkelarna. Ett arv som initiativtagarna har fört vidare till nya guider och medlemmar i KMF. I museet levandegörs ständigt folkhemsepoken utifrån vardagslivets horisont, när kvinnor och män refererar till sina minnesbilder och utbyter åsikter. Ytterligare ett sätt att sprida berättelser och uppmuntra andra att nedteckna sina minnen är museiföreningens medlemstidning "Två rum och kök". Tidningens målsättning är att presentera verksamheten, locka nya medlemmar och kommunicera med alla som varit trogna musei-

föreningen genom åren. Nu år 2009 är museidriften inne på sitt femtonde verksamhetsår. Exemplet visar på ett musealt koncept som initierades långt tidigare, mognade successivt och fick en tydlig organisationsform på kollektiv bas från början. Enligt min mening kan den ideella museiföreningens stabilitet också relateras till empowerment processer som flertalet guider genomgått, vilket stärkt deras engagemang för vardagslivets historia. Suzanne Keene har gjort motsvarande iakttagelser från andra museala sammanhang.

People love undertaking actual museum processes, working to curate an exhibition or prepare a reminiscence box for instance, and when they accord the same powers, privileges, and responsibilities as museum staff. (Keene 2005:134)

Till Kortedala Museum kommer såväl vana museibesökare och personer som sällan eller aldrig uppsöker en kulturhistorisk institution. Det är också vanligt att besökare återkommer i sällskap med vänner eller släktingar. Det lilla museets attraktionskraft ligger i den tidsmässiga fokuseringen och besökarnas möjlighet att komma nära tingen. Upplevelsen framkallas i dialoger med guider och andra besökare, och minnesprocesser som inleds genererar inte sällan överraskningar. Man minns så mycket mer än vad man tror. När besöksdialogerna inte förutsätts följa kronlogiska samband utan utgår från situationellt betingade möten mellan ting och betraktare känns det ofta angeläget att relatera minnena till nutida förhållanden. Kort sagt, samtalen berör och häri ligger det museala konceptets kärna. – Kortedala Museiförenings framtidsambition är att det *lilla* hemmiljömuseet skall förbli en mötesplats för gene-

rationsöverskridande intressegemenskap, där dåtiden speglas in i vår nutid.

Och till sist, hur lokalt är Kortedala Museum? Många studenter som jag mött säger att det ser ut som hemma hos deras mormor eller farfar som bor på andra platser i Sverige. Men det är tveklöst att Tilgmans keramik som tillverkades i Kortedala "talar" till stadsdelsborna på ett annat sätt än andra museibesökare. Sen är det en annan fråga om denna keramik med sitt tidstypiska färg- och formspråk verkligen är provinsiellt. Tilgmanskeramiken såldes inte bara i svenska städer utan gick också på export och kunde exempelvis inhandlas hos Harrods i London (Jonsson 2003:18). Det enda som i egentlig mening vittnar om det lokala rummet i Kortedala Museum är de vykort som gavs ut under nybyggaråren och exponerar folkhemsstadsdelens högmoderna grannskap. Svaret blir onekligen att Kortedala Museum i stor utsträckning är relaterat till det nationella folkhemsprojektet, men är etablerat i en lokal miljö och drivs av en ideell förening med lokal förankring. Det hindrar inte att museibesökare som aldrig tidigare varit i stadsdelen delar många referenspunkter och intressen med museiguiderna. Däri ligger en del av framgången med detta *lilla* museum, att det befinner sig i skärningspunkten mellan det nationella och lokala; individuella berättelser och kollektivt kulturarv.

Litteratur

- Ambjörnsson, Ronny, Ringby, Per, Åkerman, Sune, red, 1997. *Att skriva människan: essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*. Carlsson bokförlag, Stockholm.
- Arnstberg, Karl-Olov 1987. Ingenjörssromantik – om behovslärans roll inom

- svensk samhällsplanering. I: *Bläckfisken. Om tillvarons tolkning, sunt förnuft och psykologins utbredning*. Carlsson bokförlag, Stockholm.
- Arvidsson, Alf 1998. *Livet som berättelse. Studier i levnadshistoriska intervjuer*. Studentlitteratur, Lund.
- Berg, Magnus & Sunnemark, Fredrik 2006. *Politikens riktning och livets gång. Erfarenheter och förståelser av systemskiftet i svensk politik*. Carlsson bokförlag, Stockholm.
- Bringéus, Nils-Arvid 1990. Människan och föremålen. I: *Människor & föremål. Etnologer om materiell kultur*. Arvidsson, A, m.fl. red, Carlsson bokförlag, Stockholm.
- Caldenby, Claes 2004. Avlyssna situationens inneboende logik. I: *Tage William-Olsson, stridbar planerare och visionär arkitekt*. Rudberg, E. red, Stockholmia förlag, Stockholm.
- Cassel, Monica 2001. *Konsten att visa en utställning*. Studentlitteratur, Lund.
- Gunnemark, Kerstin 1991. *Våra liv i Kortedala. Kvinnor i två generationer skriver och berättar*. Lokalthistorisk identitet nr, 8, Etnologiska föreningen i Västsverige, Göteborg.
- Gunnemark, Kerstin 1998. *Hembygd i storstad. Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige nr 26, Göteborg.
- Gunnemark, Kerstin 2004. *Minnenas Galleri, om minnesskåp och kulturarv*. Carlsson bokförlag, Stockholm.
- Gunnemark, Kerstin 2005. Från Göteborgs Posten till Sköna Hem. *Två rum och kök*, nr 1, Kortedala Museum.
- Gunnemark, Kerstin 2006. *Ung på 50-talet. Om förälskelser, mode och boende i en brytningstid*. Bilda förlag, Stockholm.
- Gunnemark, Kerstin 2008. Ting och minnen i kulturarvskontext. *Ljusgården* nr 21, Göteborgs universitet.
- Hayden, Dolores 1995. *Power of the Place. Urban Landscapes as Public History*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, USA.
- Johansson, Ella & Londos, Eva 2006. När senmoderniteten kom till Småland. I: *Samtiden som kulturarv. Svenska museers samtidsdokumentation 1975-2000*. Silvéén, E. & Gudmundsson, M. red. Nordiska museets förlag, Stockholm.
- Jonsson, Pernilla 2003. *Tilgmanckeramiken – minnen och kulturarv*. Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet (D-uppsats)
- Jönsson, Lars-Eric 2008. Mitt och allas – politisk risk och resurs. I: *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*. Jönsson, L-E., Vallette, A., Wienbarg, Jes. Centrum för Danmarksstudier, Makadam förlag, Göteborg.
- Keene, Suzanne 2005. *Fragments of the World. Uses of Museum Collections*. Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford.
- Larsson, Jan 1994. *Hemmet vi ärvde. Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden*. Institutet för framtidsstudier, Arena bokförlag, Stockholm.
- Latour, Bruno 1999. *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University press. Cambridge, Massachusetts/London, England.
- Leffler, Marion 2006. Historieskrivning och forskningscirklar. En diskussion om metoder, perspektiv och teorier. I: *Muntlig historia*. Hansson, L. & Thor, M. red, Studentlitteratur, Lund.
- Lindvall, Karin 1999. Musialisering idag: aspekter på nutida historiebruk. I: *Kulturarvet, museerna och forskningen*. Alzén,

- A. & Hillström, M. red, Riksbankens Jubileumsfond & Gidlunds förlag.
- Lowenthal, David 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge University Press.
- Löfgren, Orvar 1990. Tingen och tidsandan. I: *Människor & föremål. Etnologer om materiell kultur*. Arvidsson, A, m.fl. red, Carlsson bokförlag, Stockholm.
- Löfgren, Orvar 2005. Kulturellt slitage. *RIG* nr 3.
- Meurling, Birgitta 2006. Hemmavid i tid och rum. Musealisering av två konstnärshem. *Kulturella Perspektiv* nr 1.
- Nordström, Annika 2002. *Syskonen Svensson. Sångerna och livet – en folklig repertoar i 1900-talets Göteborg*. Etnologiska föreningen i Västsverige, Göteborg.
- Rudberg, Eva 1992. *Folkhemmets byggande under mellan- och efterkrigstiden*. Svenska Turistföreningen, Stockholm.
- Sax, Ulrika 1998. *Vällingby – ett levande drama*. Stockholmia förlag, Stockholm.
- Sjöholm, Carina 2003. *Gå på bio. Rum för drömmar i folkhemmets Sverige*. Brutus Österlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag.
- Starrin, Bengt 1997. Empowerment som tankemodell. I: *Frigörande kraft – empowerment som modell i skola, omsorg och arbetsliv*. Forsberg, E. & Starrin, B. red Gothia, Stockholm.
- Stattin Jochum 2007. *Hobbyentusiaster och folkhemsbyggare*. Carlsson bokförlag, Stockholm.
- Söderpalm, Kristina 2000. *Ostindiska Companiet. Affärer och föremål*. Göteborgs stadsmuseum, Göteborg.